

Het leven na *De Aanslag*

Een thematische analyse van Harry Mulisch' *De Aanslag* in een existentialistisch kader

Bachelorscriptie

Literatuurwetenschap

Begeleider: Hans van Stralen

Inhoudsopgave	2
Voorwoord	3
Inleiding	4
Inleiding op het literaire existentialisme	7
Vrijheid en identiteit	11
Macht en politiek	16
Waarheid en schuld	21
Samenvatting en conclusie	25
Bronnen	27

Voorwoord

In eerste instantie was ik niet van plan een voorwoord te schrijven. Op het laatste moment heb ik echter besloten om toch deze persoonlijke noot toe te voegen, omdat deze scriptie dicht bij mij gekomen is. In eerste instantie leek *De Aanslag* met zijn eenvoudige verhaalstructuur en het al vaak beschreven thema oorlog slechts een mooi boek om te lezen. Door de secundaire literatuur en het existentialistische kader ontdekte ik echter dat de roman veel interessanter is dan ik dacht. Daarnaast was het erg verrijkend om dieper op de filosofie van het existentialisme in te gaan. Ik herkende veel thema's uit mijn eigen leven en ik ben aan het denken gezet over mijn eigen waarden en de idealen die ik nastreef.

In het afronden van deze scriptie bleek doorzetten ook een keuze te zijn, maar ik heb veel te danken aan de mensen om me heen. Ik wil mijn docent Hans van Stralen bedanken voor zijn kennis die me uitgedaagd heeft dieper in deze materie te duiken en voor zijn geduld bij het nakijken van mijn teksten. Verder ben ik dankbaar voor de vele studiedagen met vriendinnen in Zuilen, waar goede gesprekken en koffie konden worden afgewisseld met studeren. Als laatste wil ik mijn vriend bedanken die altijd geduldig heeft willen luisteren naar mijn existentiële twijfels over mijzelf en deze scriptie.

De tijd en het eindresultaat zijn, wat mij betreft, een mooie afsluiting van mijn studie Literatuurwetenschap.

1 Inleiding

En het is 4 mei voor de ouders die hun zoon herdenken. Hij was van ná de oorlog. Maar na de oorlog bestaat niet. Hij vocht in Afghanistan en kwam niet levend terug. Oorlog geeft een lange schaduw. Wij zijn nabestaanden, ook als we niet zelf getroffen zijn.

[...]

Sommige wonden kan de tijd niet helen. Die horen bij ons, zijn deel van onze geschiedenis. Dat is wat ons op 4 mei samenbindt. We zijn verbonden in het verdriet over de doden. Maar we zijn ook verbonden in de vrijheid om aan hen te mogen denken. En we zijn verbonden in de verantwoordelijkheid die we samen voor die vrijheid dragen.

Uit: Toespraak Voorzitter Tweede Kamer bij de Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam, 4 mei 2011

De Tweede Wereldoorlog is een periode die inmiddels ver achter ons ligt. Op het moment van schrijven is het 71 jaar geleden dat het Duitse leger ons land binnenviel en Nederland zich over moest geven. De gevolgen van de oorlog hebben dan ook nauwelijks nog concrete invloed op het dagelijks leven van de meeste Nederlanders. Toch is niemand onbekend met deze periode. De Tweede Wereldoorlog neemt in geschiedenislessen op scholen nog steeds een belangrijke plaats in en de meeste mensen hebben nog (groot)ouders die zich de oorlogstijd kunnen herinneren. En niet alleen zij herinneren zich die tijd, de Tweede Wereldoorlog is deel geworden van het nationaal geheugen.

De jaarlijkse herdenking op 4 mei is een belangrijke draagsteen voor dit nationaal geheugen. Op die dag worden er in Nederland niet alleen slachtoffers van de gruweldaden in de Tweede Wereldoorlog herdacht, maar ook die van andere oorlogen. In haar toespraak op 4 mei j.l. gaf Tweede Kamervoorzitter Gerdi Verbeet een aantal voorbeelden van mensen die dagelijks te maken hebben met de gevolgen van verschillende oorlogen. Door de verhalen van deze mensen te horen of te lezen, vergeten we niet dat elke oorlog diep doorwerkt in levens van mensen.

Toch werden in de literatuur na de Tweede Wereldoorlog veel niet-persoonlijke aspecten van de oorlog belicht. De geschiedenis werd veralgemeniseerd en gethematiseerd. Enerzijds doordat men steeds verder af kwam te staan van die periode, anderzijds doordat men het liefst de gruweldaden van de oorlog vergeten wilde.¹ Een uitzondering hierop vormt het boek *De Aanslag* van Harry Mulisch. Hoewel het boek een lange tijd na de oorlog werd uitgegeven, in 1982, heeft dit niet tot gevolg dat een abstract beeld van de geschiedenis geeft. In navolging hiervan, spreekt Mulisch later in een interview de bewering tegen dat de oorlog een 'literair verbeelde mythe' is.² In *De Aanslag* worden zeker de grote thema's rond de oorlog belicht, maar daarbij gaat het niet voorbij aan het verhaal van de enkeling. Het boek draait namelijk om het personage Anton Steenwijk dat met de erfenis van de Tweede Wereldoorlog zijn eigen leven moet vormgeven. In zijn geschiedenis wordt de uitspraak 'Oorlog geeft een lange schaduw'³ onmiskenbaar bewaarheid. Mulisch formuleert het als volgt: 'De aswolk uit de vulkaan stijgt naar de stratosfeer, draait om de aarde en regent nog jaren later op alle continenten neer'⁴.

Waar we op 4 mei de gevolgen van de oorlog herdenken, is 5 mei ook een nationale feestdag waarop Nederland viert dat het vrij is. Want niet alleen het verdriet om de gevolgen van oorlog bindt ons samen, zegt Verbeet, maar ook de vrijheid die wij in dit land delen.⁵ De vrijheid van Nederland wordt goed zichtbaar in contrast met landen waarin mensen grote onvrijheid ervaren door onderdrukking

¹ Hans van Stralen, *Beschreven keuzes*. Leuven, Apeldoorn: Garant, 1996. p. 55.

² Arjan Peters, "Interview Harry Mulisch (2007): 'Nederland is niet in mij geboren.'" In: De Volkskrant.

³ Gerdi Verbeet, Toespraak Voorzitter Tweede Kamer bij de Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam, 4 mei 2011.

⁴ Harry Mulisch, *De Aanslag*. Amsterdam: Uitgeverij de Bezige Bij, 1986. [1982]. p. 77.

⁵ Toespraak Voorzitter Tweede Kamer.

of oorlog. Het (tijdelijk) ontbreken van vrijheid toont onze bevoorrechte positie. Die positie brengt een bepaalde verantwoordelijkheid met zich mee. Verbeet sluit haar toespraak dan ook af door erop te wijzen dat alle Nederlanders die verantwoordelijkheid voor vrijheid hebben.

De idee dat elk mens verantwoordelijkheid draagt voor de vrijheid die hij heeft, zien we terug in het literaire existentialisme. Deze stroming heeft zijn wortels in de existentiële fenomenologie van o.a. Edmund Husserl en is sterk beïnvloed door de Tweede Wereldoorlog.⁶ De belangrijkste vertegenwoordiger van het literaire existentialisme is Jean-Paul Sartre. Hij gaat uit van de vrijheid van de mens. Daarom kan en moet de mens zelf keuzes maken en heeft hij vervolgens een verantwoordelijkheid voor de maatschappij om hem heen. Zijn keuzes hebben immers invloed op zijn omgeving.⁷ Literatuur moet volgens Sartre dan ook aansporen de juiste keuzes te maken om de ongerechtigheid in de wereld aan te vechten.⁸

Deze daadkrachtige filosofie valt goed te begrijpen vanuit de tijd na de Tweede Wereldoorlog waarin het literaire existentialisme zich ontwikkelde. Het was een tijd van leegte en verwarring en de mensen moesten opnieuw nadenken over hun toekomst, identiteit en idealen. Ook het christendom was niet langer een steunpilaar voor mensen, aangezien God dood was verklaard en het leven zonder een kosmische aanwezigheid betekenisloos leek.⁹ Zonder het geloof in een transcendente realiteit bestond er immers geen mogelijkheid om uit te stijgen boven het aardse bestaan. In deze donkere tijd bood het (literaire) existentialisme een houvast, omdat het nodig was dat duidelijke keuzes werden gemaakt en daden werden gesteld om een nieuw bestaan op te kunnen bouwen.

Deze naoorlogse situatie wordt beschreven in het boek dat ik al eerder noemde, *De Aanslag*. Eén van de personages, een verzetsstrijdster, zegt daarin 'dat ze in een groot zwart gat keek als ze aan na de oorlog dacht'¹⁰. Enerzijds illustreert dit de grote impact van de oorlog, anderzijds toont het, paradoxaal genoeg, dat oorlog een zekere orde en een doel verschaft. Het hoofdpersonage Steenwijk leeft ook in deze paradox. Hij groeit op met de trauma's van de oorlog, die een groot deel van zijn leven zijn. We zien echter ook hoe hij zich aan het juk van de oorlog wil ontworstelen door bepaalde keuzes te maken. Deze keuzes beïnvloeden zowel zijn kijk op het heden als op zijn verleden.

Een aantal overeenkomsten in thematiek tussen het literaire existentialisme en *De Aanslag* geeft een opening om Mulisch' boek in een existentialistisch kader te plaatsen. Zowel in het literaire existentialisme als in *De Aanslag* gaat het om De Tweede Wereldoorlog, keuzes maken, vrijheid en verantwoordelijkheid, de ander in persoon of maatschappij. Natuurlijk is er meer literatuur die deze thematiek aansnijdt. Daarom is het niet mijn bedoeling in deze scriptie aan te tonen dat *De Aanslag* een existentialistisch werk is. Wel wil ik het literaire existentialisme gebruiken als interpretatief kader om de thematiek van *De Aanslag* uit te diepen en daarmee het specifieke karakter van de roman te verhelderen.

Hoewel ik dus niet beweer dat Mulisch in de traditie van het literaire existentialisme schreef, was het existentialistisch gedachtegoed zeker bekend bij Mulisch. Uit interviews blijkt dat hij het literaire en filosofische werk van Sartre goed kende¹¹ en in *de Aanslag* gebruikt Mulisch zelfs een afgeleide uitspraak van Sartre. Volgens De Rover refereert Mulisch met 'de wereld is de hel'¹² aan Sartres *Huis Clos* (1944). Daarnaast is het opvallend dat de schrijver de tijd net na de Tweede Wereldoorlog zelf in al zijn diepte heeft meegemaakt. Aan het einde van de oorlog was Mulisch namelijk 18. In *De Aanslag* heeft Mulisch, naar eigen zeggen¹³, zijn jeugd en ervaringen verwerkt.

⁶ *Beschreven keuzes*, 40.

⁷ *Beschreven keuzes*, 56.

⁸ *Beschreven keuzes*, 55.

⁹ Robert C. Solomon, "Pessimism vs. Existentialism." In: *Chronicle of Higher Education*, 2007.

¹⁰ *De Aanslag*, 194.

¹¹ Frans C. de Rover, *over De Aanslag van Harry Mulisch*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1985. p. 67.

¹² *De Aanslag*, 48, 201.

¹³ *Over De aanslag van Harry Mulisch*, 72.

Hoewel het fictieve personage Steenwijk in *De Aanslag* op hetzelfde moment 12 is, is hij net als Mulisch geboren in Haarlem. Hun verwantschap bestaat ook uit het feit dat de oorlogservaringen uit hun jeugd hun hele leven mee zijn blijven spelen. Mulisch zegt zelf over zijn leeftijdsgenoten: 'Wat mijn generatie bond? Ik denk de Tweede Wereldoorlog'¹⁴.

In deze scriptie zal ik mij echter niet verder verdiepen in de relatie van de schrijver tot zijn werk, maar zal ik mij vooral richten op de inhoudelijke analyse van *De Aanslag*. Ik ben me bewust van de verschillende invalshoeken waar vanuit deze roman bekeken kan worden. Het zou interessant zijn geweest de plek van *De Aanslag* in Mulisch' oeuvre te bekijken. Een analyse met als ondergrond het feministische gedachtegoed zou weer ander inzichten in het boek geven. Ik wil me echter beperken tot het existentialisme, omdat dit veel aanknopingspunten biedt voor een diepgaande analyse.

Uit secundaire literatuur blijkt dat een aantal begrippen steeds terug komt in de roman. Gezien vanuit het filosofisch kader, heb ik gekozen om de volgende begrippenparen te gebruiken: vrijheid en identiteit, macht en politiek, en waarheid en schuld. Ik denk dat deze begrippen een goed houvast zijn om *De Aanslag* thematisch te analyseren in het literaire existentialistische kader dat ik heb geschetst. Wat er ontsnapt aan dit filosofische kader is daarnaast ook belangrijk om te noemen, want het zijn die kenmerken die bijdragen aan de uniciteit van *De Aanslag*.

Na dit hoofdstuk volgt een inleiding op het literaire existentialisme. Hierin leg ik in het kort uit hoe het literaire existentialisme is ontstaan en welke thema's kenmerkend zijn in existentialistische literatuur. Ik doe dit aan de hand van *Beschreven keuzes* van Hans van Stralen. De hoofdstukken die hierop volgen behandelen achtereenvolgens de begrippenparen vrijheid en identiteit, macht en politiek, en waarheid en schuld. Steeds heb ik geprobeerd de lezer een goed inzicht te geven in de verhaallijn van *De Aanslag*, zodat duidelijk werd hoe de filosofie aansluit bij de thema's van de roman. In het laatste hoofdstuk zullen deze thema's terugkomen in een korte samenvatting en conclusie.

¹⁴ "Interview Harry Mulisch (2007): 'Nederland is niet in mij geboren.'"

2 Inleiding op het literaire existentialisme

Zoals elke literaire, culturele of historische stroming, kan het existentialisme niet los worden gezien van de stromingen en filosofieën die een weg baanden voor het existentialistisch denken. In deze inleiding op het existentialisme volg ik in grote lijnen de beschrijving van het existentialisme die Van Stralen geeft in *Beschreven keuzes* en gebruik ik andere aanvullende bronnen voor definities van begrippen, feiten over filosofen en toelichtingen van hun uitspraken. Hoewel een groot aantal filosofen en schrijvers belangrijk is voor de ontwikkeling van het existentialisme, zal ik mij in deze inleiding in het existentialisme beperken tot de hoofdzaken en slechts een aantal namen noemen. Ik ben mij ervan bewust dat dit geen compleet en uitgewerkt beeld geeft. Het is echter vooral mijn bedoeling een schets te geven van de ontwikkelingen in de filosofie die geleid hebben tot het literaire existentialisme. De kenmerken, motieven en karakteristieken van met name deze literaire afscheiding zijn van belang in het analyseren van *De Aanslag*.

In *Beschreven keuzes* wordt onderscheid gemaakt tussen de existentiële fenomenologie, het filosofische existentialisme en het literair existentialisme. Waar de filosofie van de fenomenologie vooral beschrijvend is, ontwikkelt het denken zich in de literaire existentialistische richting steeds concreter. Uiteindelijk komt deze ontwikkeling uit bij het engagement van de literaire existentialisten. De beschrijving die Van Stralen geeft, toont de ontwikkeling van filosofie naar literatuur. Deze ontwikkeling begint met de idee dat de mens vervreemd is van de wereld waarin hij leeft. Gaandeweg wordt de vraag van belang op welke manier deze breuk met de werkelijkheid kan worden opgeheven.

Existentiële fenomenologie

De existentiële fenomenologie is met name een reactie op en een uitbreiding van de fenomenologie van Edmund Husserl (1859-1938). Husserl wilde de vervreemding die door de traditionele wetenschap tussen de mens en de wereld was ontstaan begrijpen en proberen op te heffen.¹⁵ Hij ging daarbij uit van de kracht van het menselijk bewustzijn dat de objecten uit de werkelijkheid kan samenvoegen tot een eenheid. Het bewustzijn kan de werkelijkheid constitueren, omdat het wezen van de dingen volgens Husserl al besloten ligt in het bewustzijn. Om echter op de juiste manier objecten te kunnen onderzoeken, moet het bewustzijn worden gezuiverd van vooroordelen en theorieën. Er moet dus een tijdelijke afstand ontstaan tussen het bewustzijn en de objecten. Door middel van fenomenologische reductie kan de mens dan tot de essentie van het object komen en daarmee zou de vervreemding opgeheven zijn. Husserl gaat hierin nog verder als hij stelt dat zelfs het bewustzijn, het cogito, de werkelijkheid niet nodig heeft, omdat het zelf de orde van de werkelijkheid aanbrengt.

In de existentiële fenomenologie wordt echter de zojuist genoemde reductie zo goed als onmogelijk beschouwd. De mens blijft immers altijd verbonden met de wereld waarin hij leeft. Daarom is het niet zinvol de structuren van het bewustzijn van de mens te onderzoeken, maar die van de wisselwerking tussen de mens en de wereld. De wereld is hierbij dan het milieu waarin een mens leeft. Dit maakt het denken al een stap concreter dan de fenomenologie van Husserl.

Waar Husserl dus de breuk tussen de mens en de wereld vooral cognitief en vanuit de mens beschrijft, gaat de existentiële fenomenologie meer uit van een werkelijkheid buiten de mens en zijn relatie met de ander die niet slechts op een rationele wijze moet worden benaderd. Van Stralen noemt in dit verband het werk van Martin Heidegger (1889-1976). Ook Jean-Paul Sartre (1905-1980) ziet hij als vertegenwoordiger van het existentialistisch-fenomenologisch denken, maar over hem straks meer. In tegenstelling tot Husserl ziet Heidegger het Zijn als een gegeven buiten de mens dat weliswaar door de mens betekenis krijgt, maar dat zich toch aandient als een absolute en overweldigende ervaring waaraan niet te ontkomen lijkt.¹⁶ De mens is tegelijkertijd zo nauw met zijn omgeving verbonden, dat het de werkelijkheid nodig heeft om zijn eigen existentie te herwinnen.

¹⁵ *Beschreven keuzes*, 30, 32.

¹⁶ *Beschreven keuzes*, 36.

Het woord 'Seinsvergeessenheit'¹⁷ dat wordt gebruikt om de breuk tussen de mens en de 'oergrond van het menselijk bestaan'¹⁸ te beschrijven, kan, vanuit het Duits vertaald, worden beschreven als *het wezen vergeten zijn*. Volgens Heidegger is het dus zaak voor de mens bevrijd te worden, de vervreemding op te heffen om teruggevoerd te worden naar zijn werkelijke wezen en zijn relatie met het Zijn te herstellen.

Existentialisme

Heidegger noemde zichzelf echter geen existentialist, want hij vond zijn filosofie 'an investigation of the nature of being in which the analysis of human existence is only the first step'¹⁹. Deze analyse van de menselijke existentie is van groot belang geweest voor de ontwikkeling van het existentialisme. Heidegger zelf echter ziet dit slechts als een onderdeel van zijn filosofie en vindt zichzelf daarom geen existentialist. Ook andere filosofen zoals Søren Kierkegaard (1813-1855) en Martin Buber (1878-1965), noemden zichzelf niet zo, hoewel zij een grote bijdrage hebben geleverd aan het gedachtegoed van het existentialisme.

De enige die zichzelf, zij het met tegenzin, wel een existentialist noemde, was Sartre.²⁰ Zijn werk wordt beschouwd als de belangrijkste schakel tussen de existentiële fenomenologie en het literair existentialisme.²¹ Net als Simone de Beauvoir (1908-1986) en Albert Camus (1913-1960) schreef hij zowel filosofische geschriften als literatuur in de geest van het existentialisme. Aan het begin van zijn filosofische loopbaan begon Sartre met het bestuderen van de fenomenologie van Husserl, maar rond 1950 neemt hij afstand van de fenomenologie die volgens hem 'te onpartijdig' en 'quasi-waardevrij' is.²²

Dit is de grootste kritiek van het existentialisme ten opzichte van de fenomenologie. Husserl was immers op zoek naar ideaal-typen die een universele betekenis hadden en onpersoonlijk van aard waren.²³ Daarbij gaat hij echter voorbij aan de ervaring van de mens zelf, dat al bestaat voor daarop rationele systemen worden losgelaten.²⁴ Het existentialisme wil daarom niet uitgaan van die rationele systemen, waaronder alle grote denksystemen²⁵ vallen, maar '[e]xistentialists reject the emphasis placed by these rationalists on the human being as primarily a thinking being'²⁶. Doordat de mens voor een groot deel wordt beïnvloed door deze rationele manier van denken, ontstaat volgens het existentialisme een spanningsveld tussen de ervaring van de mens en de traditionele ideologieën.²⁷ De vraag die wordt gesteld in het existentialisme is dan ook 'hoe essenties zelfstandig door het unieke individu gevonden kunnen worden'²⁸. Elk mens kiest zijn eigen essentie, is het antwoord. Existentie gaat namelijk voor essentie. Omdat elk mens dus kiest wie hij zelf is, 'all existential truths must be intrinsically subjective'²⁹. De waarheid omtrent de essentie verschilt per persoon en ligt in het midden van de uitersten die het menselijke bestaan kenmerken. Spanning bestaat dus niet alleen tussen de grote denksystemen en de ervaring van een uniek persoon, maar ook 'tussen het menselijk bestaan en het ideaal'³⁰.

Dit zien we onder anderen terug in de werken van Sartre, De Beauvoir en Camus. Zowel Sartre als De Beauvoir gaat uit van de vrijheid van de mens. Sterker nog, Sartre zegt zelfs: 'L'homme

¹⁷ *Beschreven keuzes*, 20.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ "Existentialism." In: Columbia Electronic Encyclopedia, 2010.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Beschreven keuzes*, 35.

²² *Beschreven keuzes*, 89.

²³ *Beschreven keuzes*, 38.

²⁴ *Beschreven keuzes*, 38.

²⁵ *Beschreven keuzes*, 37.

²⁶ *Dictionary of existentialism*, (ed. Haim Gordon). Westport: Greenwood Press, 1999. p. xi.

²⁷ *Beschreven keuzes*, 38.

²⁸ *Beschreven keuzes*, 38.

²⁹ "An Existentialist Approach to Literature," 586.

³⁰ *Beschreven keuzes*, 38.

est condamné à être libre³¹. De mens is gedoemd tot vrijheid, omdat die vrijheid een verantwoordelijkheid voor het maken van keuzes met zich meebrengt. Tegelijk is hij veroordeeld tot verantwoordelijkheid ten opzichte van de maatschappij om hem heen.³² Hoewel deze verantwoordelijkheid dus onontkoombaar is, hoeft dat geen negatieve gevolgen te hebben. Het existentialisme gaat ten diepste uit van de idee dat 'responsibilities enhance rather than encumber our existence'³³. Sartre en De Beauvoir zijn overtuigd dat de maatschappij daadwerkelijk veranderd kan worden door de individuele keuzes die de mens maakt.³⁴ Dat vinden we terug in het concept van *engagement* in zowel hun filosofische als literaire werk.

Het literaire existentialisme

Sartre wil door geëngageerde literatuur de mens in beweging zetten. Zijn werk wordt door die sterke drang tot engagement ook wel ethisch genoemd.³⁵ Door zijn werk en geïnspireerd door het filosofisch existentialisme is het engagement een van de hoofdthema's binnen het literaire existentialisme geworden. Voor ik echter de hoofdthema's en enkele motieven bespreek, wil ik kort het werk van Sartre, De Beauvoir en Camus toelichten.

De eerder genoemde spanning tussen de mens en zijn omgeving blijft, ook in het literaire existentialisme, een terugkerend onderwerp. Sartre beschrijft vanuit de relatie tussen het 'ik' en *de ander*. Beiden hebben immers een vrijheid die met elkaar contrasteert en zelfs kan conflicteren. De Beauvoir diept het idee van de mens ten opzichte van de hele maatschappij verder uit. Ze toont 'de frictie tussen de vrijheid en de beperkte situatie maar ook tussen individuele normen en de op consensus berustende ethiek van de samenleving'³⁶. Waar het werk van Sartre en De Beauvoir als ethisch werd beschouwd, wordt dat van Camus esthetisch genoemd.³⁷ Hij gaat uit van een overgave aan de werkelijkheid zoals die zich aan ons voordoet. Hij accepteert daarin de breuk tussen 'existentie en waarden'. Die breuk valt niet op te heffen en dat is de reden dat hij niet gelooft in een verbetering van de maatschappelijke situatie door de keuzes van de mens.³⁸ Wel verheerlijkt hij in zijn werk 'deze kloof in al haar terreur en pracht'³⁹.

Vanuit het werk van deze en enkele andere schrijvers destilleert Van Stralen drie semantische topoi en een aantal daaraan verbonden motieven. Ik zal nu kort deze kenmerken van het literaire existentialisme beschrijven. In de afzonderlijke hoofdstukken van deze scriptie waarin ik de thema's in *De Aanslag* analyseer, zal ik dieper ingaan op deze thema's en motieven.

Het literaire existentialisme wordt gedateerd van 1935 tot 1960⁴⁰ en zette zich af tegen modernistische literatuur⁴¹ en de historische avant-garde.⁴² De aanloop naar de Tweede Wereldoorlog en de oorlog zelf zijn van groot belang geweest bij de ontwikkeling van deze stroming. De Tweede Wereldoorlog wordt namelijk opgevat als een universele *grenssituatie*.⁴³ Het wordt universeel genoemd, omdat het gevolgen had voor bijna de complete mensheid. Het concept grenssituatie is een belangrijk thema binnen het literaire existentialisme geworden. Binnen de literatuur wordt zo'n situatie gezien als een moment in het leven van het personage waarop zijn situatie verandert door iets dat buiten hemzelf omgaat. Het bekende wordt bedreigend en existentiële emoties komen los, die het personage laten beseffen dat hij sterven kan en dus tijdelijk

³¹ "An Existentialist Approach to Literature," 587.

³² *Beschreven keuzes*, 55-56.

³³ "Pessimism vs. Existentialism."

³⁴ *Beschreven keuzes*, 56.

³⁵ *Beschreven keuzes*, 55.

³⁶ *Beschreven keuzes*, 39.

³⁷ *Beschreven keuzes*, 56.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Beschreven keuzes*, 39.

⁴⁰ *Beschreven keuzes*, 19.

⁴¹ *Beschreven keuzes*, 44.

⁴² *Beschreven keuzes*, 46.

⁴³ *Beschreven keuzes*, 57.

is. Deze grenssituatie dwingt het personage om na te denken over zijn situatie en zijn plek in de wereld. Kenmerkend zijn dus reflectie en heroriëntatie.⁴⁴

Tegelijk wordt het personage zich bewust van de grote breuk tussen het 'ik' en de ander. Eerder sprak ik al over de spanning tussen die twee. In het literaire existentialisme is dit het tweede hoofdthema, de ander. Het wordt het personage duidelijk dat zijn omgeving macht heeft over zijn situatie of dat nu een individu is of een collectief zoals de samenleving.⁴⁵ De ander dwingt namelijk tot keuzes maken, omdat zijn aanwezigheid een zekere stellingname vereist.⁴⁶ De ander onderwerpt het personage aan zich door zijn *blik*. Dit veroorzaakt een paradoxale houding van het personage ten opzichte van de ander. Enerzijds weet de ander iets over hem en zijn situatie en daarom wil hij dichterbij de ander komen. Hierin zoekt het personage dus de confrontatie met de ander.⁴⁷ Tegelijk blijft het zoeken naar zijn eigen authenticiteit⁴⁸ en daarvoor moet het dus ook een zekere afstand bewaren.

Door de ander en de grenssituatie moet het personage dus een beslissing nemen over de manier waarop hij wil reageren. Dit is een vorm van engagement. Hierin zijn drie verschijningsvormen te onderscheiden. Allereerst kan een personage, nadat hij kennis heeft genomen van zijn situatie, besluiten helemaal niets te doen. Hij kan echter ook besluiten de situatie, zoals hij die heeft leren kennen, te aanvaarden en verder te leven met een veranderde blik.⁴⁹ De derde mogelijkheid, en dit komt het meest in de buurt van Sartres engagement, is dat het personage een bepaalde levenshouding aanneemt 'die berust op een diep vertrouwen in de reikwijdte van de menselijke vrijheid en van een bepaald besef van verantwoordelijkheid voor de maatschappij en de ander'⁵⁰. Duidelijk is dat de noodzaak tot het kiezen van een houding een overkoepelend thema blijft.

Naast deze belangrijkste thema's is een aantal motieven te noemen dat in veel existentialistische literatuur terugkomt. In mijn analyse van *De Aanslag* wil ik bekijken of deze begrippen terug zijn te vinden en beredeneren of zij bijdragen aan het uitdiepen van de thematiek. Het gaat hierbij om *de authentieke buitenstaander*, die steeds tegen de gevestigde orde kiest, maar zich tegelijk niet isoleert van de samenleving. Het tweede motief is *de gesloten ruimte* waarin het personage wordt gereduceerd tot zijn lichaam en onderwerpen aan de blik en macht van de ander. Ook is in de literatuur sprake van *het existentiële misverstand* waarbij naar voren komt dat de mens slechts tot op zekere hoogte duidelijkheid heeft over de werkelijkheid en dat die werkelijkheid niet door iedereen op dezelfde manier wordt ervaren. Als laatste motief wordt *de negatieve/afwezige handeling* beschreven, waarbij het personage intentioneel niet tot handelen overgaat en dus niet gebeurt wat men had verwacht.⁵¹

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ *Beschreven keuzes*, 58.

⁴⁶ *Beschreven keuzes*, 61.

⁴⁷ *Beschreven keuzes*, 62.

⁴⁸ *Beschreven keuzes*, 62.

⁴⁹ *Beschreven keuzes*, 58.

⁵⁰ *Beschreven keuzes*, 59.

⁵¹ *Beschreven keuzes*, 65-69.

3 Vrijheid en identiteit

‘Zoek je hem op?’ vroeg Saskia.
Hij stopte het [briefje] terug en streek zijn haar opzij.
‘Ik denk het niet,’ zei hij.
‘Maar je gooit het niet weg.’
Glimlachend keek hij haar even aan.
‘Dat niet, nee.’⁵²

Anton Steenwijk is tijdens *De Aanslag* verwickeld in een tweestrijd. Enerzijds wil hij het verleden laten rusten, anderzijds wordt hij door anderen steeds geconfronteerd met de gebeurtenissen uit de oorlog. Tegelijkertijd is Anton ook geïnteresseerd in wat er de avond van de aanslag precies is gebeurd. Door deze paradoxale verhouding tot zijn geschiedenis wordt elke ontmoeting voor Anton een moment om te kiezen zich afzijdig te houden of om zichzelf te laten zien en zijn vragen te stellen.

De keuze is binnen het existentialisme een allesbepalende factor. Het menselijke wezen bestaat uitsluitend omdat het in staat is keuzes te maken. ‘Personal act or choice with respect to the nature of a person’s existence is at the center of one’s character.’⁵³ Karakter of identiteit bestaat dus niet uit een vooraf gegeven natuur, maar is een gevolg van de keuzes die een mens maakt. Elk individu heeft daarom de verantwoordelijkheid voor de constructie van zijn eigen identiteit, want ‘existence precedes essence’⁵⁴.

Vanuit die gekozen identiteit maakt men vervolgens opnieuw keuzes. Volgens Kierkegaard bereikt men op die manier verschillende niveaus van existentie. ‘Passage between the stages of existence,’ zegt hij, ‘can be accomplished only by an individual act in the midst of exclusive alternatives.’⁵⁵ Zijn uitspraak betreft vooral ‘the aesthetic, ethical and religious stages’⁵⁶, zelfgekozen systemen waar vanuit een individu de wereld ziet. Het geeft de grote waarde aan van keuzes maken tussen verschillende, vaak tegengestelde mogelijkheden. Identiteit bestaat dus uit gemaakte keuzes en wordt ook steeds gevormd door nieuwe keuzes die worden gemaakt. Dat is de reden dat een persoon in het existentialisme een ‘dynamic event’⁵⁷ genoemd wordt. Zijn persoonlijkheid of identiteit is steeds aan verandering onderhevig.

De keuze bepaalt dus de identiteit van het individu. Hieronder valt zowel kiezen als niet kiezen, want ook niet-kiezen is een keuze.⁵⁸ Beide keuzes geven uiting aan de keuzevrijheid die elk mens heeft. Sartre zegt: ‘man “chooses himself,” that is he affirms his self in freedom’⁵⁹. De mogelijkheid om daadwerkelijk te kunnen kiezen, bestaat dus alleen wanneer de mens vrij is. De keuze is dan ook onlosmakelijk verbonden met vrijheid. Keuzevrijheid is mogelijk op basis van ‘the ultimate openness and groundlessness of the human condition.’⁶⁰ Vooraf bepaalde omstandigheden die worden voorgesteld door religieuze en biologische systemen of omgevingsfactoren mogen hierbij geen rol spelen.⁶¹ Toch zijn er omstandigheden die de mens niet onder controle heeft en die wel invloed uitoefenen op zijn leven, want ‘the individual [...] is always caught up in forces and circumstances greater than itself.’⁶² Oorlog is hiervan een goed voorbeeld. Niet-gekozen omstandigheden vormen echter niet de basis van het leven van een persoon, maar de mogelijkheid om in vrijheid te kiezen is wat een persoon echt vrij maakt. Vrijheid betekent dus niet dat alles

⁵² *De Aanslag*, 168.

⁵³ *Dictionary of existentialism*, 74.

⁵⁴ *Dictionary of existentialism*, 160.

⁵⁵ *Dictionary of existentialism*, 76.

⁵⁶ *Dictionary of existentialism*, 75.

⁵⁷ *Dictionary of existentialism*, 343.

⁵⁸ “An Existentialist Approach to Literature”, 586.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Dictionary of existentialism*, 75.

⁶¹ *Dictionary of existentialism*, 160.

⁶² *Dictionary of existentialism*, 77.

mogelijk is, maar dat een persoon in elke situatie de vrijheid heeft om te kiezen hoe hij wil reageren op de omstandigheden.

In het literaire existentialisme worden vaak situaties beschreven waarin een mens moet kiezen hoe hij omgaat met de omstandigheden waarin hij terecht gekomen is. Zo'n *grenssituatie* is 'een niet door het individu bewerkstelligde gebeurtenis [...] die zijn condities grondig wijzigt'⁶³. Het is, gezien de tijd waarin het literaire existentialisme zich ontwikkelt, niet vreemd dat de Tweede Wereldoorlog wordt gezien als de ultieme vorm van een grenssituatie.

Ook in *De Aanslag* heeft de Tweede Wereldoorlog een belangrijke plaats. De concepten vrijheid en identiteit, die ik zojuist in existentialistisch termen heb beschreven, zijn belangrijke thema's in Antons leven. Vanuit de dubbele betekenis van bevrijding in de roman, kijk ik eerst naar de frictie tussen vrijheid en onvrijheid in *De Aanslag*. Daarna bekijk ik de tegenstelling lot of keuze, waarbij ik gebruik maak van twee conflicterende artikelen; "Ashes" (1985) van Nicholas Spice en Graham N. Forsts "Shall we talk about light?" (1994). Spice is overtuigd van de belangrijke rol van het lot in *De Aanslag*, terwijl Forst keuze als motivatie van de gebeurtenissen ziet.

Bevrijding

In *De Aanslag* is bevrijding op twee manieren uit te leggen. Enerzijds vindt de bevrijding in 1945 plaats, wanneer de Tweede Wereldoorlog voorbij is. Anderzijds worstelt Anton zijn hele leven met de gevolgen van de oorlog en lijkt hij zich pas aan het eind van het boek enigszins bevrijd te voelen. Tijdens de oorlog ervaart Anton samen met zijn familie de onvrijheid die de onderdrukking met zich meebrengt. Strenge regels over spertijd en rantsoen bepalen de grenzen van hun leven. Vrijheid kan echter nog verder ingeperkt worden. Wanneer de Nazi's binnenvallen na de moord op Fake Ploeg, wordt iedereen gevangen genomen. Alleen Anton blijft die avond leven, zijn ouders en zijn broer worden omgebracht.

De dood is binnen het existentialisme een omstreden begrip. De meeste existentialisten menen dat de dood 'affords me a compelling grip on my existence as a conscious being who is free and limited.'⁶⁴ Het individu wordt zich door de dood bewust van zowel zijn vrijheid als zijn gebondenheid. Men kan de dood zien als een aansporing om in alle vrijheid het eigen leven in handen te nemen. Tegelijkertijd is de dood een gegeven waaraan niet te ontkomen valt, wat juist onvrijheid impliceert. Volgens Sartre is deze onontkoombaarheid echter geen reden om de dood een belangrijke rol te laten spelen in het leven. Doodgaan betekent namelijk het einde van het individu. Op het moment dat iemand leeft, kan hij nog invloed uitoefenen op de manier waarop anderen hem zien. Wanneer hij sterft, is hij totaal overgeleverd aan het oordeel van de ander. Daarom is de dood 'the ultimate threat to freedom'.⁶⁵

Op dezelfde manier is de dood van Antons ouders van grote invloed op Antons leven. Het is echter niet het vooruitzicht van zijn eigen dood die zwaar op hem drukt. Anton denkt daar als twaalfjarige nog niet over na. Het is de specifieke dood van zijn ouders die hem in een grenssituatie brengt. Hoewel de oorlog zijn leven al had ingeperkt, verdwijnt zijn vertrouwde omgeving door de avond van de aanslag en de dood van zijn ouders. Volgens het literaire existentialisme zou het personage op zo'n moment existentiële emoties voelen en beseffen dat ook hij zal sterven. Anton reageert echter nauwelijks op de berichten van zijn ouders en hij geeft geen blijk van een bewustwording van zijn situatie. Eerder blijft hij achter in de vorige situatie. 'Zijn wereld was die andere, waaraan hij niet meer denken wilde, maar die toch de zijne was, zodat er alles bij elkaar weinig overbleef voor hem.'⁶⁶

In deze gebondenheid begint zijn leven na de aanslag. Toch lijkt hij zich, als hij volwassen wordt, langzaam te bevrijden van de last van zijn trauma. Zoals een recensent over *De Aanslag* zegt: 'De Tweede Wereldoorlog neemt in dit geheel een even noodlottige als noodzakelijke plaats in'.⁶⁷ De

⁶³ *Beschreven keuzes*, 57.

⁶⁴ *Dictionary of existentialism*, 101.

⁶⁵ *Dictionary of existentialism*, 105.

⁶⁶ *De Aanslag*, 78.

⁶⁷ Daan Stoffelsen, "Niet op zoek naar de schuldigen."

gebeurtenissen zijn een inperking voor Anton om zijn leven in vrijheid te leven. Tegelijk hebben deze gebeurtenissen een grote impact op zijn identiteit. De vraag is echter: wordt Antons identiteit gevormd door zijn omstandigheden of door de keuzes die hij maakt in reactie op die omstandigheden? Volgens het existentialisme is echte vrijheid de keuzevrijheid die men heeft om te reageren op zijn omstandigheden. Uit Antons primaire reactie op de avond van de aanslag en de dood van zijn ouders lijkt echter een grote gelatenheid te spreken. Wordt Anton niet veeleer bepaald door zijn omstandigheden? Je zou je in dit verband kunnen afvragen in hoeverre de gebeurtenissen in *De Aanslag* worden beïnvloed door mensen die in vrijheid kiezen of dat het lot een grote rol speelt.

Het lot

In het licht van het existentialisme is het bestaan van een lot onmogelijk. Dit zou betekenen dat er een orde is die niet door mensen kan worden beïnvloed. We zagen eerder dat het existentialisme zeker omstandigheden erkent die mensen niet onder controle hebben. Toch worden deze omstandigheden niet gecreëerd door een orde die buiten mensen omgaat. Dit zou namelijk een vorm van determinisme inhouden, wat regelrecht tegen vrijheid ingaat. Een persoon die hierin gelooft, heeft geen eigen identiteit, maar bereikt slechts inauthenticiteit.⁶⁸ Hij laat zich namelijk bepalen door de omstandigheden. Volgens Sartre bevindt een persoon zich echter 'perpetually in the process of freely defining oneself'⁶⁹ en staat zijn identiteit nooit vast. Het lot zou dus ingaan tegen de keuzevrijheid en tegen het proces van zelfdefinitie.

Volgens Spice draait *De Aanslag* echter om het lot. De roman, zegt hij, 'grows out of a fascination with chance'⁷⁰. Hij vertelt dat Mulisch vantevoren een beeld had van vier huizen met daarin personen die allemaal een gelijke kans hadden om te overleven.⁷¹ 'Outside one of them,' vervolgt Spice '– the one where his protagonist would live – the cosmic dice would roll to a standstill.'⁷² Ironisch genoeg speelde de familie net voordat de aanslag plaatsvindt, een spel met een dobbelsteen. 'In die stilte, die de oorlog ten slotte was in Holland, weerklinken op straat plotseling zes scherpe knallen. [...] Anton, die juist de dobbelsteen wil gooien, verstart.'⁷³ Hieruit spreekt enerzijds inderdaad het beeld van het leven als spel waarin de dobbelstenen van het lot worden gegooid. Tegelijkertijd kan hier de symboliek van het gooien van de dobbelstenen worden gezien als kiezen. Anton lijkt alles over zich heen te laten komen, hij heeft de dobbelstenen in de hand en gooit niet. Anton kiest immers niet zelf voor de gebeurtenissen die plaatsvinden, hij kan niets veranderen aan zijn omstandigheden. Aan het einde van de Eerste Episode heeft Anton de dobbelstenen echter nog in zijn zak.⁷⁴ Hij heeft de dobbelstenen steeds met zich megedragen. Doordat dit deel van het boek met deze vondst wordt afgesloten, lijkt er hoop te zijn. Anton legt zich er niet helemaal bij neer, hij wil een nieuwe kans om zelf de dobbelstenen te gooien en te kiezen.

Volgens Spice heeft Anton echter geen keus wanneer hij meer hoort over de aanslag. 'Anton Steenwijk does not seek out explanations for what happened [...], they seek *him* out, unbidden and, consciously at least, unwanted. Anton's first wish is to forget. Fate, however, won't let him, and as the years go by, it throws in his path a number of chance encounters with the surviving actors in the drama.'⁷⁵ Spice noemt hierbij dat de ontmoetingen die Anton heeft vooral zijn gearrangeerd rond het ontdekken van de waarheid. Hij koppelt hieraan dat Mulisch het lot gebruikt als middel om de noodzakelijke ontmoetingen te legitimeren. Een aantal uitspraken in *De Aanslag* duidt inderdaad op de rol van toeval of het lot in de ontmoetingen van Anton. Wanneer Anton een gesprek opvangt dat

⁶⁸ *Dictionary of existentialism*, 328.

⁶⁹ *Dictionary of existentialism*, 380.

⁷⁰ "Ashes."

⁷¹ "Ashes."

⁷² "Ashes."

⁷³ *De Aanslag*, 24.

⁷⁴ *De Aanslag*, 73.

⁷⁵ "Ashes."

gaat over de avond van de aanslag, vraagt hij Cor Takes 'eer hij het wist'⁷⁶ of er nog meer schoten hadden geklonken. Daarop neemt Takes, die inderdaad betrokken was bij de moord op Ploeg Anton mee naar buiten. 'Ik heb iets gezegd, dat jij niet moest horen,' zegt hij dan, 'maar je hebt het gehoord. En toen heb jij iets gezegd, dat je niet wilde zeggen. Dat zijn nu de feiten, en daarom zitten we hier.'⁷⁷ Takes' formulering duidt op een toevallige samenloop van omstandigheden. Toch valt ook hieraan te tornen. De mannen hebben immers zelf gekozen op dat moment die opmerkingen te maken.

Er is dus wel degelijk sprake van toeval en het lot, maar door de ontmoetingen wordt juist de ondergeschikte rol ervan benadrukt. Het is, zoals Mulisch het lot gebruikt om zijn verhaalinhoudelijke motieven te verhullen, voor Anton een manier aan zijn paradoxale verhouding tot het verleden te ontsnappen. Door de ontmoetingen te zien als toevallige samenlopen van omstandigheden kan hij zowel achter de waarheid van de aanslag komen als zich afzijdig houden. Op dit punt spreekt ook Forst Spice tegen wanneer hij spreekt over Antons ontdekkingen als "breakthroughs," which seem to come as a result of chance encounters, but in fact are clearly results of conscious decisions he makes to put himself in a position to achieve those breakthroughs⁷⁸.

Hoewel er dus onvoorziene omstandigheden zijn waaraan Anton zich moet aanpassen, maakt hij tegelijkertijd keuzes die laten zien dat hij zich niet neerlegt bij zijn situatie. Je zou zelfs kunnen zeggen dat hij ondanks zijn eerdere terughoudendheid keuzes maakt om vooruit te komen. Antons karakter is dus steeds in wording. Sartre gebruikt voor deze beweging het woord *project*, 'the dynamic moving character of consciousness as the perpetual pursuit of being'⁷⁹. De mens construeert steeds zijn eigen zelf en geeft daarmee uiting aan zijn eigen vrijheid. Daarom zegt Sartre dat 'the person as a project is the realization of freedom'⁸⁰. Anton lijkt zich tijdens zijn leven dus in vrijheid te ontwikkelen van een persoon die zijn hoofd buigt voor de omstandigheden tot een persoon die steeds meer bewuste keuzes maakt.

Keuze voor verdoving

Toch is dit niet vanaf het begin af aan het geval. In het begin van zijn leven maakt Anton maar weinig keuzes die hem confronteren met moeilijkheden in zijn leven. In zijn artikel spreekt Forst over Antons keuzes, maar daarin beschouwt hij elke kleine daad van Anton als bewuste keus. Waar hij de keuzes die Anton maakt op de avond van de aanslag ziet als daadkrachtig handelen, zie ik dit juist als een wegvlugten voor de realiteit. Hij zegt dat 'Anton is the only one to take direct action to try to save his brother Peter's life.'⁸¹ Wanneer Antons broer Peter naar buiten wil om het lijk bij hun huis weg te slepen, draait Anton de keuken- en voordeur op slot en gooit de sleutel in het donker weg.⁸² Dit is echter geen actieve beweging naar buiten toe, maar juist een poging om iets buiten uit te sluiten. Anton wil het liefst de moeilijkheden buitensluiten door de deur ernaartoe op slot te doen. De reactie van Anton is kenmerkend voor zijn latere houding ten opzichte van de gruwelijke gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden. Hoewel het die nacht niet helpt, blijft het een houding die Anton lange tijd aanneemt. '[B]ecause the night of horror,' zegt Forst, 'had traumatized the child had threatened to anesthetize totally the adult.'⁸³ Dat is ook de reden dat Anton een baan neemt als anesthesist, omdat hij daarbij 'de deur van het ziekenhuis achter zich dicht kon trekken en dan was hij vrij.'⁸⁴ Dat is volgens Forst 'metaphorically speaking, to bury his past.'⁸⁵ Anton wil zelf ook graag in die verdoving leven en zich afsluiten voor wat er is gebeurd.

⁷⁶ *De Aanslag*, 149.

⁷⁷ *De Aanslag*, 152.

⁷⁸ Graham N. Forst, "Shall We Talk about Light?" In: *Modern Language Studies*, 1994. p. 51.

⁷⁹ *Dictionary of existentialism*, 380.

⁸⁰ *Dictionary of existentialism*, 346.

⁸¹ "Shall We Talk about Light?", 50.

⁸² *De Aanslag*, 30.

⁸³ "Shall We Talk about Light?", 49.

⁸⁴ *De Aanslag*, 111.

⁸⁵ "Shall We Talk about Light?", 49.

De manier waarop Anton reageert, zijn betrokkenheid met de gebeurtenissen, valt goed te beschrijven vanuit het concept *engagement*. Zoals ik in de inleiding al beschreef, kent het literaire existentialisme drie verschillende vormen van engagement die elkaar kunnen opvolgen.⁸⁶ De eerste verschijningsvorm is dat het personage wel weet wat er is gebeurd, maar niets met die kennis doet. We zagen hoe Anton weet dat zijn ouders voorgoed weg zijn en dat hij een ander leven tegemoet gaat, maar hij wenst niet dieper in te gaan op wat er is gebeurd en wil alles zo snel mogelijk vergeten. Vooral tijdens zijn studententijd leeft hij in deze verdoving. Zijn escapisme is in verschillende dingen te zien. Zo staat er: 'Hij las veel, - maar niet over de oorlog.'⁸⁷ Deze vorm van kiezen door niet te kiezen wordt in existentialistische termen de negatieve of afwezige handeling genoemd. De situatie vraagt van Anton dat hij reageert op de omstandigheden, maar dat doet hij nauwelijks. Hij trekt zich terug.

Vanaf juni 1966, het moment waarop Anton Takes voor het eerst ontmoet op de begrafenis, verandert Antons houding echter steeds meer naar de tweede verschijningsvorm van engagement, namelijk het accepteren van de situatie en verder leven met een veranderde blik. Anton gaat zijn verleden steeds minder uit de weg. Anton gaat naar de begrafenis waar hij wordt geconfronteerd met zijn oorlogsverleden,⁸⁸ hij spreekt zelfs opnieuw af met Takes⁸⁹ en hij scheidt van zijn eerste vrouw en trouwt met een vrouw die 'niets meer te maken met dat alles'⁹⁰ had. Liesbeth is namelijk na de oorlog geboren en door met haar te trouwen, kiest Anton om de oorlog niet meer zo'n groter rol te laten spelen in zijn leven. Forst zegt dat al deze keuzes, 'his consenting to attend events where he knows he will meet war veterans, and most importantly his courage in accepting a private invitation to discuss his past with Cor Takes all show that Anton is *not* a passive character.'⁹¹ Anton is inderdaad een minder passief personage *geworden*. Forst stelt dat Anton altijd heel duidelijk gekozen heeft, maar als we zijn leven bekijken in *De Aanslag*, blijkt dat hij het maken van duidelijke keuzes heeft moeten leren en dat hij niet altijd zo heeft gehandeld.

⁸⁶ *Beschreven keuzes*, 58.

⁸⁷ *De Aanslag*, 109.

⁸⁸ *De Aanslag*, vanaf p. 138.

⁸⁹ *De Aanslag*, vanaf p. 182.

⁹⁰ *De Aanslag*, 209.

⁹¹ "Shall We Talk about Light?", 52.

4 Macht en politiek

Voor hen is alles heel eenvoudig, maar voor ons is het ingewikkeld. Wij moeten een beetje in ze veranderen om ze te bestrijden, een beetje niet onszelf zijn, terwijl zij daar geen last van hebben; zij kunnen ons zonder problemen kapotmaken. Wij moeten eerst onszelf een beetje kapot maken eer we hen kapot kunnen maken. Zij niet, zij kunnen gewoon zichzelf blijven, daarom zijn ze zo sterk. [...] Het enige is, dat wij moeten oppassen dat we niet te veel in ze veranderen, dat we onszelf niet te veel kapotmaken, want dan zullen ze het uiteindelijk toch nog gewonnen hebben...⁹²

De ideeën van Truus Coster over de relatie van de verzetsstrijders ten opzichte van de fascistten legt voor een groot deel bloot welke spanningen bestaan tussen (groepen) mensen in *De Aanslag*. Die spanningen ontstaan, omdat het ene personage macht uitoefent over *de ander*. De confrontatie tussen het 'ik' en de ander is, zoals in de inleiding beschreven, een belangrijk startpunt in het existentialisme. De premisse is dat de breuk tussen het 'ik' en de werkelijkheid niet kan worden opgeheven. Toch wordt het individu voortdurend geconfronteerd met zijn situatie en moet hij op een adequate manier reageren op zijn omstandigheden. De werkelijkheid is echter een vaag begrip en ze is opgebouwd uit verschillende factoren. Het literaire existentialisme richt zich daarom vooral op die aspecten van de werkelijkheid waarmee het individu 'in een gespannen relatie staat'⁹³ en dat impliceert concreet de confrontatie met de ander. Deze gespannen relatie ontstaat dus doordat het 'ik' door de ander gedwongen wordt tot 'stellingnames en keuzes.'⁹⁴ De ander heeft door zijn aanwezigheid macht over het individu. Hij dwingt hem tot confrontatie met de ander en met zichzelf. Macht openbaar zich daarom juist in relaties⁹⁵ omdat daarin het individu wordt beïnvloed door de ander.

Deze relatie staat onder spanning omdat het individu op zoek is naar authenticiteit, maar daarbij de ander nodig heeft om zich te kunnen onderscheiden. Zijn vrijheid om te kiezen voor zijn eigen persoonlijkheid is dus verbonden met de vrijheid van de ander. In Hegels beschrijving van de meester en de slaaf wordt de machtsverhouding tussen het 'ik' en de ander duidelijk. De meester is namelijk 'locked in a codependant relationship with the slave as the one who recognizes and grants tot het master the status of being the powerful one.'⁹⁶ Beiden hebben elkaar nodig voor erkenning van hun positie. Tegelijk bestaat hun positie allen ten opzichte van elkaar. Transformatie van het zelf is daarom mogelijk in relatie tot de ander. Tegelijk is dit precies de spanning die het existentialisme toont, 'for individualism is a central existential theme and stands in direct opposition to any kind of collectivism.'⁹⁷ Wanneer het individu opgaat in de relatie tot de ander, verdwijnt zijn individuele zijn.

Deze paradoxale machtsverhouding is echter niet alleen te zien in de relatie tussen het ene individu en het andere, maar ook tussen het individu en zijn omgeving. 'In major delineation power indicates a factor in a constellation of political affairs, or a measure of social influence.'⁹⁸ Enerzijds is de ander een individu dat net als het 'ik' de vrijheid heeft om keuzes te maken. Sartre laat in zijn werk zien dat hierdoor een botsing ontstaat tussen twee vrijheden.⁹⁹ Beide individuen hebben immers andere verlangens en maken daardoor andere keuzes. Anderzijds kan de ander worden gezien als de omgeving of het milieu van een individu. De ideeën die het grootste deel van de

⁹² *De Aanslag*, 54.

⁹³ *Beschreven keuzes*, 61.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Dictionary of existentialism*, 374.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Beschreven keuzes*, 39.

samenleving onderschrijft, kunnen botsen met de ideeën van het individu. De Beauvoir beschrijft dit in haar werk als de beperkte situatie waar het individu zich in bevindt.¹⁰⁰

Sartre meent dat het individu echter in die beperkte situatie verantwoordelijkheid moet nemen voor het zelf dat hij is geworden en zal worden.¹⁰¹ Volgens de existentialistische theoloog Buber ontstaat deze verantwoordelijkheid in de confrontatie met de ander. 'Trough a dialogical response to the address of the Other,' zegt hij, 'responsibility emerges.'¹⁰² Daarvoor is het nodig om de ander niet te zien als een object, maar als een persoon. Wanneer het 'ik' de ander ziet als een object, neemt hij afstand van de werkelijkheid¹⁰³ en neemt hij niet echt deel aan het leven. Het is namelijk 'dynamic participation in an interpersonal reality that gives rise to genuine community and selfhood.'¹⁰⁴ Door in deze verhouding met de ander te staan, bestaat de mogelijkheid met de ander samen te leven. Deze betrokkenheid zien we terug in Sartres idee van de derde verschijningsvorm van *engagement*, waarbij het individu zich bewust is van de verantwoordelijkheid die hij heeft ten opzichte van de maatschappij en de ander.¹⁰⁵ Dit kan zowel leiden tot een levenshouding als tot politieke daden.

In *De Aanslag* worden de zojuist genoemde machtsverhoudingen duidelijk in Antons relaties met anderen die hem tot op zekere hoogte in de greep houden. Opnieuw blijkt een woord dat voortkomt uit het discours rond de Tweede Wereldoorlog een geschikt vertrekpunt. Onder de titel 'de bezetter' zal ik eerst beschrijven hoe in Antons ontmoetingen de relatie macht en de ander tot uiting komt. Hierna zal ik kijken of deze ontmoetingen Anton in beweging zetten en hem tot betrokkenheid met zijn situatie of engagement overhalen.

De bezetter

Anton heeft op verschillende manieren te maken met de bezetter. Allereerst zijn de fascistische bezetters van hem en zijn familie tijdens de oorlog. Daarnaast blijven de fascistische bezetters van zijn leven, lang na de bevrijding. Zijn relaties tot anderen worden steeds getekend door de herinneringen aan de oorlog. De bezetter kan echter nog op een andere manier worden uitgelegd. Ook de ander kan namelijk worden gezien als bezetter, deze staat immers in een machtsverhouding tot het individu. Alle *anderen* in *De Aanslag* zijn voor Anton belangrijk om meer te weten te komen over de feiten rondom de aanslag. Ze hebben bepaalde delen informatie over de aanslag en hebben daarom in zekere zin macht over Anton en zijn verleden. Hij is afhankelijk van hen als hij meer te weten wil komen over wat er is gebeurd. De paradoxale verhouding tussen het individu en de ander, zoals het existentialisme beschrijft, wordt in *De Aanslag* duidelijk. Anton verlangt namelijk naar de ontmoetingen en hij wil ze uit de weg gaan. Hij wil vrij zijn om te kiezen voor zijn eigen leven en tegelijkertijd voelt hij zich verbonden met de anderen door het verleden dat hen samenbindt. Zij oefenen macht over hem uit, omdat hij hen nodig heeft om boven zichzelf en zijn trauma's uit te stijgen.

De ambivalente houding tot de ander wordt vooral duidelijk in Antons ontmoeting met Takes. Eigenlijk wil hij niet met hem praten, maar hij reageerde op de man als 'in een reflex, zoals een zenuw reageert op de tik van een peeshamer'¹⁰⁶. Anton wil zich niet laten zien aan Takes, maar onbewust weet hij dat hij de man nodig heeft. Hij voelt zich namelijk verbonden met deze man die voor een deel verantwoordelijk is voor wat er is gebeurd. Tegelijk heeft ook Takes Anton nodig om te praten over de avond van de aanslag. Hier zien we voor een deel de verhouding meester en slaaf terugkomen. Beide mannen zijn onderworpen aan de ander. Beide hebben informatie die de ander nog niet kent. In hun gesprek wisselt de machtsverhouding daarom op verschillende momenten. Toch lijkt Takes als meest sterke persoonlijkheid naar voren te komen, omdat Anton zich door hem

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ *Dictionary of existentialism*, 407.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ *Dictionary of existentialism*, 344.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ *Beschreven keuzes*, 59.

¹⁰⁶ *De Aanslag*, 151.

geïmponeerd voelt. Dit is de spanning dat het individu ervaart in contact met de ander. Dit wordt duidelijk als we het concept van de *blik* erbij betrekken. In existentialistische literatuur wordt de blik gezien als datgene waarmee de ander druk uitoefent op het individu. De emoties die de blik in existentialistische literatuur oproept, 'vertalen zich op reflexief niveau in een positiebepaling ten opzichte van deze naaste'¹⁰⁷. Het machtseffect van de blik van Takes op Anton wordt letterlijk beschreven bij de ontmoetingen tussen die twee. 'Hij kon zich niet onttrekken aan de sombere, donkerbruine ogen die hem aankeken.'¹⁰⁸ En later: 'Anton voelde zich ongemakkelijk onder de borende blik van het linkeroog.'¹⁰⁹

Naast deze gesprekken is de ontmoeting van Anton met Truus Coster een herinnering geworden die hem zijn hele leven bij blijft. Wanneer de Duitsers hem gevangen hebben, brengen ze hem naar een cel waar ook Coster zit, zij heeft samen met Takes de moord op Ploeg uitgevoerd. De situatie waarin Anton belandt, lijkt op een motief uit de existentialistische literatuur. Vaak wordt hierin gebruikt gemaakt van gesloten ruimtes, waarin het personage tegenover de ander wordt gezet en wordt onderworpen aan zijn blik en de daaraan gekoppelde macht.¹¹⁰ Coster en Anton zitten in een afgesloten cel en de verzetsstrijder heeft een bepaalde macht over hem, want '[t]oen hij binnenkwam, moest zij hem even gezien hebben'¹¹¹ van waar zij zat. Daarnaast is zij volwassen en Anton nog maar een kind. Door deze ongelijke situatie echter vindt er geen daadwerkelijke machtsconfrontatie tussen de twee plaats en heeft deze scene wel de kenmerken van een gesloten ruimte-motief, maar niet de functie. Wel blijft deze ontmoeting Anton de rest van zijn leven bij en heeft het invloed op zijn relaties met vrouwen en zijn ideeën over (on)recht, waarheid en schuld.

In beweging

In het existentialisme leiden de ontmoetingen van het 'ik' idealiter naar verantwoordelijkheid ten opzichte van de samenleving. De confrontatie met de ander heeft echter verschillende gevolgen, de ontmoeting kan ' resulteren in de keuze voor politieke verbondenheid, individuele groei of isolement.'¹¹² In het vorige hoofdstuk zagen we in de keuzes die Anton maakt een verloop van isolement naar individuele groei. Deze verschillende vormen van engagement zijn volgens Sartre nodig om tot daadwerkelijke politieke of maatschappelijke acties te komen. Engagement betekent binnen het existentialisme van Sartre dan ook in beweging komen, tot daden worden bewogen.¹¹³

Zoals ik eerder beschreef, reageert Anton erg gelaten op zijn omstandigheden. Als student is hij geïnteresseerd in politiek 'ongeveer zoveel als de overlevende van een luchtramp geïnteresseerd is in papieren vliegtuigjes.'¹¹⁴ Hij is er niet mee bezig en wil zich er niet mee bezig houden. In een gesprek met medestudenten vraagt vriend Gerrit-Jan aan hem: 'Gaan we de communisten te lijf, of blijven we de kantjes er vanaf lopen?' Anton antwoordt dan: 'Ik heb mijn portie gehad.'¹¹⁵ Hier wordt duidelijk dat Anton genoeg van oorlog en politiek heeft. Ook zien we hoe Anton de actievraag ontwijkt. Hij geeft geen antwoord op wat er wel of niet moet gebeuren, hij neemt geen duidelijk standpunt in. Je zou dit kunnen zien als het motief van de *negatieve/afwezige handeling* uit het literaire existentialisme. Anton neemt opzettelijk geen standpunt in, terwijl dat wel van hem wordt verwacht. Hij blijft neutraal en kiest niet. Maar 'to choose not to choose is still a choice.'¹¹⁶ Anton kiest ervoor zich afzijdig te houden. Zo'n negatieve handeling kan uitlopen in een levenshouding van berusting of ressentiment. Anton lijkt in het begin van zijn leven die houding te hebben aangenomen. De eerste keer dat hij meedoet met de verkiezingen, volgt hij zijn ooms advies en als hij ouder is,

¹⁰⁷ *Beschreven keuzes*, 62.

¹⁰⁸ *De Aanslag*, 152.

¹⁰⁹ *De Aanslag*, 186.

¹¹⁰ *Beschreven keuzes*, 66.

¹¹¹ *De Aanslag*, 46.

¹¹² *Beschreven keuzes*, 62.

¹¹³ *Beschreven keuzes*, 55.

¹¹⁴ *De Aanslag*, 113.

¹¹⁵ *De Aanslag*, 86.

¹¹⁶ *Dictionary of existentialism*, 140.

kiest hij voor een partij 'die zei dat het onderscheid tussen links en rechts verouderd was.'¹¹⁷ De partij kiest net als Anton niet rechts of links. In beide gevallen kiest Anton niet echt.

Toch groeit bij Anton een gevoel van verantwoordelijkheid. Dit is echter niet de verantwoordelijkheid voor de samenleving, maar de verantwoordelijkheid ten opzichte van zijn eigen positie. In zijn ontmoeting met Fake Ploeg junior wordt Anton geconfronteerd met zijn 'polar opposite'¹¹⁸ in politiek opzicht. Fake neemt deel aan de demonstraties tegen communisten, omdat de communisten 'de vrijheidsdrang'¹¹⁹ van volken in bloed smoren. Daarnaast was zijn vader, de vermoorde NSB'er tegen de communisten en waren zij het die hem neerschoten. Fake is dus door het standpunt van zijn vader en de aanslag zelf politiek actief geworden. Anton heeft echter een tegengestelde beweging gemaakt, hij trekt zich terug. Door zijn confrontatie met Fake wordt Anton zich bewust van zijn positie en de waarheid waar hij van uit gaat. Hier wordt daarom ook duidelijke hoe verschillend men kan denken over de oorlog en de gevolgen daarvan en hoe subjectief de waarheid kan zijn. Over die subjectiviteit zal ik echter in het volgende hoofdstuk verder spreken.

Er lijkt in Anton een kleine groei plaats te vinden in het proces van engagement. Toch gaat deze ontwikkeling slechts gestaag. Het volgende moment waarop de lezer meer hoort over Antons bewustwording van zijn situatie is het tweede gesprek met Takes. Niet langer negeert Anton de gebeurtenissen, maar hij realiseert zich welke impact de oorlog heeft gehad op de wereld en hemzelf. Hij distantieert zich van Takes en tegelijk wordt Anton zich door hem bewust dat hijzelf gedeeltelijk nog lijdt onder de gebeurtenissen uit de oorlog. 'De wereld is de hel, dacht hij, de hel. Zelfs als morgen de hemel op aard werd gevestigd, dan nog zou het, door alles wat er gebeurd was in het verleden, niet de hemel kunnen zijn.'¹²⁰ Volgens De Rover zinspeelt Mulisch hiermee op *Huis Clos* van Sartre,¹²¹ waarin de ander als de hel wordt gethematiseerd.¹²²

Ondanks deze zinspelende op Sartres werk, gaat het verhaal van *De Aanslag* een heel andere richting op dan in existentialistische literatuur. Bij Sartre beweegt 'het verhaal [...] zich naar de toekomst in de richting van een bevrijding of onthulling'¹²³. Volgens Forst vind in *De Aanslag* zo'n wel degelijk beweging plaats. Volgens hem maakt Anton een 'Erklärung'¹²⁴ mee wanneer hij opgaat in de mensenmassa bij een demonstratie tegen kernbommen. Hij voegt er echter aan toe: deze verlichting is slechts 'dimly lit: Mulisch is not about to romanticize Anton's state of mind here.' Forst ziet dit als een kenmerk van Nederlandse literatuur, maar ik denk dat deze lauwe opleving juist aangeeft dat Anton maar weinig verandert en dat zo'n beweging naar de toekomst, die Sartre beschrijft, niet plaatsvindt in *De Aanslag*. In de roman wordt namelijk niet naar een toekomst toegewerkt, maar naar een verleden. De Laatste Episode begint met een verhandeling over de Grieken die leefden vanuit hun verleden. 'Ook hij [Anton] stond met zijn rug naar de toekomst en met zijn gezicht naar het verleden. Als hij nadacht over de tijd, zoals hij soms deed, zag hij de gebeurtenissen niet uit de toekomst komen en via het heden naar het verleden gaan, maar uit het verleden ontwikkelden zij zich naar het heden, op weg naar een ongewisse toekomst.'¹²⁵

Hoewel Anton zich bewust wordt van zijn situatie en een 'heroriëntatie op de wereld'¹²⁶ doormaakt, blijft het bij deze minieme verandering. Anton raakt niet verder betrokken bij de samenleving. Hoewel Anton politiek actief lijkt te worden wanneer hij meeloopt in een demonstratie tegen kernbommen, is dit opnieuw een teken van berusting. Volgens het existentialisme '[a] person often hides one's freedom and responsibility from oneself by immersing oneself in the anonymous

¹¹⁷ *De Aanslag*, 113.

¹¹⁸ "Shall We Talk about Light?", 50.

¹¹⁹ *De Aanslag*, 123.

¹²⁰ *De Aanslag*, 201.

¹²¹ Over de Aanslag, 97

¹²² *Beschreven keuzes*, 123.

¹²³ *Beschreven keuzes*, 56.

¹²⁴ "Shall We Talk about Light?", 53.

¹²⁵ *De Aanslag*, 208.

¹²⁶ *Beschreven keuzes*, 58.

crowd.¹²⁷ Dat is precies wat aan het einde van *De Aanslag* gebeurt. Anton heeft moeizaam geleerd om keuzes te maken in zijn levens, maar hij heeft nooit de verantwoordelijkheid gevoeld politiek of maatschappelijk actief te worden. Met zijn deelname aan de demonstratie laat hij zich niet maatschappelijk uit, maar hij dompelt zich onder in de mensenmassa om zichzelf te kunnen vergeten. 'Een vreemde euforie had bezit van Anton genomen, zonder opwinding; eerder iets droomachtigs, dat aansloot op iets van lang, lang geleden, nog voor de oorlog. Hij was niet meer bij zichzelf, maar bij al die mensen.'¹²⁸

¹²⁷ *Dictionary of existentialism*, 140.

¹²⁸ *De Aanslag*, 231-232.

5 Waarheid en schuld

Als je zegt, dat jouw familie nog had geleefd als wij Ploeg niet hadden geliquideerd, dan is dat waar. Dat is eenvoudig waar, maar meer ook niet. Als iemand zegt, dat jouw familie nog had geleefd als je vader destijds een ander huis had gehuurd, in een andere straat, dan is dat ook waar. [...] Dat is een soort waarheden waar we niets aan hebben. De enige waarheid waar we iets aan hebben, dat is, dat iedereen is afgemaakt door wie hij is afgemaakt, en niet door iemand anders. Ploeg door ons, jouw familie door de moffen.¹²⁹

We hebben tot nu toe gezien dat verschillende facetten van Antons leven zijn beïnvloed door de aanslag op Fake Ploeg, die plaatsvond in de straat waar hij woonde. In de nasleep van deze avond ontwikkelde Anton zich tot een man die getekend door dit jeugdige trauma maar weinig keuzes in zijn leven maakt. Naast de thema's uit de vorige hoofdstukken spelen ook de vraag over waarheid en de daaraan gekoppelde schuldvraag een grote rol in Antons leven.

In het bovenstaande citaat van Takes' uiteenzetting over de aanslag zien we dat Takes het woord waarheden gebruikt. Hier worden verschillende mogelijke perspectieven op de werkelijkheid duidelijk. De waarheid over de werkelijkheid is dus subjectief. Volgens het existentialisme 'truth is subjectivity'¹³⁰, omdat het niet in de eerste plaats gaat om wat iemand gelooft, maar op welke manier hij dat doet.¹³¹ Daarom is subjectieve waarheid 'an individual's way of relating to something objectively uncertain, by believing in it, holding passionately onto it, and appropriating it'¹³². De objectieve waarheid is voor mensen niet bereikbaar en men moet dus kiezen wat hij gelooft. Volgens Heidegger ligt deze besloten in de wereld als het 'Dasein'. Omdat dit zijn verborgen is, en daardoor afhankelijk van de interpretatie van mensen, blijft een onzekerheid bestaan, een ambiguïteit.¹³³ Volgens Sartre moet waarheid daarom altijd gezien worden in de context waarin het wordt onthuld. Vanuit onwetendheid wordt steeds slechts een deel van de waarheid ontdekt. Waarheid is dus 'an event'¹³⁴, iets dat steeds in wording is. De keuzes die een mens maakt om een bepaalde waarheid aan te nemen en daarnaar te leven is dus bepalend voor zijn waarheid. Dat is ook de reden dat Sartre zegt dat 'existentialism is another humanism'¹³⁵. De oorsprong is altijd weer te vinden bij de mens zelf.

Vanuit dit idee over subjectieve waarheid is het lastig om een oordeel te kunnen vellen over wat goed en kwaad is in deze wereld. Existentialisten zien daarom het abstracte goed vooral in combinatie met een levensstijl. Het goede leven is een leven waarin verantwoordelijkheid wordt genomen voor vrijheid en authenticiteit.¹³⁶ Het leven in kwade trouw is dan ook een onethisch leven dat geen duidelijke richting heeft.¹³⁷ Wanneer iemand zo leeft, neemt hij namelijk geen verantwoordelijkheid voor zijn leven. Hij kiest niet en ondermijnt daarmee zijn eigen vrijheid. Volgens Sartre is kwaad dan 'purposeful destruction of human freedom'¹³⁸.

In feite, zegt Sartre, berooft het individu zijn medemens altijd van zijn vrijheid door hem te onderwerpen aan zijn blik en hem daarmee tot een object te verlagen. '[I]n the face of the other,' zegt hij, 'I am necessarily guilty.'¹³⁹ Ook Kierkegaard ziet de mens, vanuit zijn christelijke standpunt, als schuldig ten opzichte van God en zijn medemens. Hoewel Adam de eerste mens was die tegen

¹²⁹ *De Aanslag*, 155.

¹³⁰ "An Existentialist Approach to Literature", 586.

¹³¹ "An Existentialist Approach to Literature", 589.

¹³² *Dictionary of existentialism*, 472.

¹³³ *Dictionary of existentialism*, 475.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ "An Existentialist Approach to Literature", 589.

¹³⁶ *Dictionary of existentialism*, 170.

¹³⁷ *Dictionary of existentialism*, 143.

¹³⁸ *Dictionary of existentialism*, 145.

¹³⁹ *Dictionary of existentialism* 173.

God koos, zou elk mens in die situatie voor zichzelf gekozen hebben en niet voor God, die het goede belichaamt. Adams daad wordt daarmee een universaal-menselijke daad. Daarom kan die schuld die dus in de mens zit, volgens Kierkegaard, pas echt verdwijnen wanneer iemand door Jezus wordt vergeven. Dit is nodig, omdat 'guilt is the opposite of freedom'¹⁴⁰. Vrij van schuld kan men pas echt in vrijheid leven.

Als de mens echter bij voorbaat schuldig is, bestaat een verschil tussen schuld en onschuld dan nog? Als zelfs goed en kwaad subjectief worden, wat voor zinnige waarheid blijft dan over om voor te leven? In dit hoofdstuk wil ik beschrijven in hoeverre de idee van objectieve en subjectieve waarheid terugkomt in *De Aanslag* en hoe, zoals recensenten schreven, 'guilt and innocence can overlap and intermingle'¹⁴¹ en het boek 'een verdieping en een relativering van de schuldvraag'¹⁴² biedt.

Wat is er gebeurd?

'At one level, the book can be read as a detective story.'¹⁴³ In de recensies over *De Aanslag* wordt vaak gesproken over het detectivegehalte van de roman, want 'in iedere episode [wordt] wel iets onthuld dat een raadsel uit een vorige episode oplost, maar tevens worden steeds nieuwe raadsels gecreëerd'¹⁴⁴. Deze nadruk op het ontdekken van wat er gebeurd is, past niet echt in het literaire existentialisme. In een detective draait de plot om de ontdekking van wat daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, de waarheid staat centraal. De personages zijn een belangrijke onderdelen van de plot, maar de ontwikkeling van hun karakter is van ondergeschikt belang. Binnen de literatuur van het existentialisme staat juist die ontwikkeling van de mens centraal en zijn relatie tot de werkelijkheid en de ander.

Toch is het zinvol deze structuur van *De Aanslag* te analyseren, omdat hierbij het existentiële begrip van subjectieve waarheid naar voren komt. Anton krijgt namelijk steeds iets te horen over wat echt gebeurd moet zijn. Van zijn oom hoort hij bijvoorbeeld hoe zijn ouders en zijn broer Peter aan hun einde zijn gekomen.¹⁴⁵ Anton had ook naar 'het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie,' kunnen gaan 'waar hij misschien te horen had kunnen krijgen, wat bekend was over de liquidatie'¹⁴⁶. Maar Anton is niet geïnteresseerd in de vastgelegde feiten. Hij krijgt de informatie steeds van andere mensen. Dat is ook de reden dat het tot het einde toe duurt voor Anton alles over de avond te weten komt en waarom sommige raadsels beantwoord worden met nieuwe.

Een van die raadsels is wat De Rover 'het raadsel rond Korteweg'¹⁴⁷ noemt, dat in een aantal ontmoetingen terugkomt maar pas aan het einde wordt opgehelderd. Mevrouw Beumer, de oude buurvrouw van Anton vertelt dat meneer Korteweg en zijn dochter zonder afscheid uit de straat zijn vertrokken. Dit lijkt te kloppen met wat Karin Korteweg later vertelt. Mevrouw Beumer vertelt over Peter echter dat hij 'die arme man nog helpen wilde – Ploeg, bedoel ik. [...] Een jongen met zo'n goed hart als Peter... dat heeft hem het leven gekost'¹⁴⁸. Volgens De Rover is op dit punt sprake van dramatische ironie. De lezer en Anton weten dat Peter Ploeg helemaal niet wilde helpen, sterker nog, hij wilde het lijk zelfs voor het huis van de Beumers neerleggen. Mevrouw Beumer heeft Peters handelen anders geïnterpreteerd. Zij zou niet kunnen geloven dat Peter hem voor hun huis wilde neerleggen, en voor haar is het dus beter dit te geloven dan te denken dat Peter hen wilde laten opdraaien voor de aanslag. Zij kiest voor deze, dus subjectieve waarheid.

¹⁴⁰ *Dictionary of existentialism* 171.

¹⁴¹ John Gross. In: *The New York Times*.

¹⁴² Daan Stoffelsen, "Niet op zoek naar de schuldigen."

¹⁴³ John Gross. In: *The New York Times*.

¹⁴⁴ *Over De aanslag van Harry Mulisch*, 60.

¹⁴⁵ *De Aanslag*, 79.

¹⁴⁶ *De Aanslag*, 80.

¹⁴⁷ *De Aanslag*, 64.

¹⁴⁸ *De Aanslag*, 99.

Ook op het kerkhof spreken Anton en Takes over de Kortewegs.¹⁴⁹ 'Wat waren dat voor mensen?' vraagt Takes. Hier kan Anton een waarheidsgetrouw antwoord geven. 'Een weduwnaar met zijn dochter. Een zeeman.' Takes verklaart vervolgens: 'Ja, dat kan natuurlijk ook: het toeval een handje helpen.' Anton vraagt daarop: 'Mag dat?' Met deze vraag doelt Anton op een objectieve waarheid. Is het geoorloofd om zoiets te doen? Takes geeft daar eerst een onzinnig antwoord op: 'Mag dat, mag dat [...] in Bagdad mag dat.' Daarmee geeft hij aan dat hij geen antwoord kan geven op de vraag. Vervolgens zegt hij dat Anton dat maar aan de dominee moet vragen. Religie claimt immers objectieve waarheden na te streven. Daarna geeft Takes zijn eigen, subjectieve antwoord: 'Geef ze eens ongelijk, van hun standpunt. Drie seconden later en het was voor jullie deur gebeurd.' Toch vindt Takes het een raadsel. Even later vraagt hij: 'Waarom heeft die zeeman hem dan bij jullie neergelegd [...] Er moet toch haast een reden voor zijn. Had hij een hekel aan jullie?'¹⁵⁰ Anton kan deze vraag echter niet beantwoorden, hij weet het niet.

Pas veel later wanneer Anton de dochter van Korteweg tegenkomt in de demonstratie in de stad, krijgt hij te horen dat buurman Korteweg het lijk verplaatste omdat hij zijn huisdieren wilde redden. Daarnaast moest hij het wel neerleggen bij de Steenwijken, want bij de andere burens waren joden ondergedoken. De waarheid lijkt aan het licht gekomen te zijn, maar Karin vertelt Anton nog iets.¹⁵¹ Ze zegt tegen hem dat haar vader de rest van zijn leven bang was 'dat jij hem dus wel vermoorden zou, als je de kans kreeg.' Anton had nooit aan deze mogelijkheid gedacht. Volgens Karin maakte dat niet uit. '[U]iteindelijk had hij jou helemaal niet nodig om vermoord te worden. Jij zat in hemzelf.' Deze inschattingfout die het hele leven van buurman Korteweg beïnvloedde, is een voorbeeld van 'de begrensde menselijke vrijheid en het daaraan verbonden beperkte overzicht over de werkelijkheid'¹⁵². In het literaire existentialisme wordt dit gethematiseerd in het motief van het *existentiële misverstand*. Korteweg zag de werkelijkheid heel anders dan Anton. Die wilde geen wraak nemen. Toch was het deze waarheid die hij het meest logisch vond, die hem zijn hele leven bang maakte en hem zelfs het leven kostte.

In zijn zoektocht naar de waarheid over de avond van de aanslag stuit Anton op verschillende interpretaties van de gebeurtenissen. De waarheid is dus subjectief, net als de gevolgen van de aanslag voor iedereen anders waren.

Licht en donker

Na deze laatste onthullingen is Anton erg verward. 'Waren de hagedissen de uiteindelijke schuldigen?'¹⁵³ vraagt hij zich af. Anton kan schuld en onschuld niet meer uit elkaar halen en ook de begrippen goed en kwaad lopen door elkaar. Het existentialisme koppelt deze vragen aan het concept vrijheid. Gemeten aan het wel of niet inperken van vrijheid is iets goed of kwaad. De schuldige is diegene die vrijheid inperkt. Deze redenering is echter moeilijk te gebruiken in *De Aanslag*, omdat het niet duidelijk is wie de uiteindelijke oorzaak is van het inperken van andermans vrijheid. Zowel Fake als Anton ziet een andere oorzaak voor het kwaad dat de avond van de aanslag heeft plaatsgevonden. Fake zegt: 'Het communisme [...] is het ergste van alles.'¹⁵⁴ 'Het zijn niet toevallig diezelfde rotcommunisten geweest, die hem [mijn vader] hebben vermoord.'¹⁵⁵ Daarbij wisten ze 'dat er represailles zouden komen, en toch schieten ze hem voor jouw huis neer'¹⁵⁶. Anton antwoordt dan:¹⁵⁷ 'Mijn familie [...] is niet door de communisten uitgeroeid, maar door de vrienden van jouw vader.' Maar, dient Fake hem van repliek, 'die communisten wisten, dat dat zou gebeuren.' Verbaasd door Fake's redenering concludeert Anton: 'Dus het is hun schuld...' Dat is inderdaad waar

¹⁴⁹ De volgende citaten staan op p. 157 van *De Aanslag*.

¹⁵⁰ *De Aanslag*, 161.

¹⁵¹ De volgende citaten staan op p. 249 van *De Aanslag*.

¹⁵² *Beschreven keuzes*, 67.

¹⁵³ *De Aanslag*, 274.

¹⁵⁴ *De Aanslag*, 123.

¹⁵⁵ *De Aanslag*, 124.

¹⁵⁶ *De Aanslag*, 124.

¹⁵⁷ De volgende citaten staan op p. 125 van *De Aanslag*.

Fake van overtuigd is. Zijn vader was onschuldig. Anton ziet hem echter als de oorzaak van het gebeuren.

Hoewel we hier Kierkegaards idee kunnen plaatsen dat elk mens dus schuldig is, is dit voor geen van de personen in *De Aanslag* een aannemelijke waarheid. Coster zegt in de cel tegen Anton dat de fascisten Anton van alles wijs zullen proberen te maken, maar dat hij dit moet onthouden: 'Wie het gedaan heeft, heeft het gedaan, en niet iemand anders'¹⁵⁸. Coster voorspelt hier het antwoord van Fake. Het lijkt alsof Coster hier, pragmatisch en ook zoals het existentialisme aanreikt, kiest voor een waarheid om in te geloven. Uit Antons reactie blijkt deze aanname echter onhoudbaar: 'maar als dat zo is, dan is...dan is nooit iemand schuldig. Dan kan iedereen maar doen.'¹⁵⁹ Coster weet dat dit waar is en probeert later het verschil tussen goed en kwaad duidelijk te maken. 'De haat is de duisternis, dat is niet goed,'¹⁶⁰ zegt ze. Daarna relativeert ze haar eigen uitspraak met: 'Hoewel, de fascisten moeten we haten en dat is *wel* goed'¹⁶¹. Opnieuw vervaagt de grens tussen goed en kwaad, tussen licht en donker. Antons opmerking dat dus nooit iemand schuldig is, is in zekere zin even waar als de bewering dat iedereen dus altijd schuldig is.

De personages hebben vanuit hun verschillende posities verschillende ideeën over goed, kwaad, schuld en onschuld. *De Aanslag* toont dus de gecompliceerde verhouding tussen deze begrippen en de werkelijkheid. De Rover zegt echter: 'De roman stelt het probleem, maar biedt geen oplossing'¹⁶². Aan het einde van het boek, tijdens de demonstratie, vraagt Anton zich inderdaad nog steeds af: 'Was iedereen schuldig en onschuldig? Was de schuld onschuldig en de onschuld schuldig?'¹⁶³ De Rover zegt dat een oplossing niet mogelijk is, 'daarvoor wordt er misschien ook te veel gelachen, niet bevrijdend – van plezier – maar als enig mogelijke reactie op situaties die naar menselijke begrippen absurd zijn.'¹⁶⁴ Hij verwijst dan naar de existentialistische literatuur van Camus en Sartre. Camus toont in zijn romans inderdaad 'de absurditeit van de werkelijkheid.'¹⁶⁵ Volgens hem is vooral 'de confrontatie tussen de menselijke wens tot helderheid en de irrationele wereld'¹⁶⁶ absurditeit. We zagen eerder dat Takes een onzinnig antwoord gaf op Antons vraag naar wat geoorloofd is. Later spreekt Takes dit ook uit als hij vertelt over een dilemma dat Truus hem eens voorlegde. 'Als een SS'er je voor de keuze stelt wie hij dood zal schieten, je vader of je moeder,' dan zou ik de knoppen op mijn jas aftellen om tot een antwoord te komen. Want, zegt hij, '[t]egenover de onmenselijkheid kun je allen de stompzinnigheid stellen'¹⁶⁷. Het enige wat Anton dan ook doet, als hij opnieuw de schuldvraag overweegt, is zijn hoofd schudden en lachen als reactie op de absurditeit van die gecompliceerde redeneringen.

¹⁵⁸ *De Aanslag*, 47.

¹⁵⁹ *De Aanslag*, 47.

¹⁶⁰ *De Aanslag*, 54.

¹⁶¹ *De Aanslag*, 54.

¹⁶² *Over De aanslag van Harry Mulisch*, 96.

¹⁶³ *De Aanslag*, 252.

¹⁶⁴ *Over De aanslag van Harry Mulisch*, 96.

¹⁶⁵ *Beschreven keuzes*, 56.

¹⁶⁶ *Beschreven keuzes*, 169.

¹⁶⁷ *De Aanslag*, 194.

Samenvatting en conclusie

In deze scriptie heb ik de thematiek van *De Aanslag* van Harry Mulisch uitgediept vanuit een (literair) existentialistisch kader. Daarbij heb ik de aandacht vooral gericht op de hoofdpersoon Anton Steenwijk en zijn ontwikkeling in de tijd na de Tweede Oorlog, waarin hij te maken kreeg met geweld, onrecht en opsluiting. Vanuit de thema's vrijheid en identiteit, macht en politiek, en waarheid en schuld analyseerde ik zijn ontwikkeling van 12-jarige jongen tot man van middelbare leeftijd. Ik heb duidelijk willen maken dat Mulisch met *De Aanslag* het oorlogstrauma een gezicht heeft gegeven in de persoon van Anton.

Bij het analyseren van de hoofdthema's in de roman waren het existentialisme als filosofische stroming en het literaire existentialisme erg bruikbaar als theoretische ondergrond. Door het filosofische kader werd een aantal verbanden zichtbaar.

Allereerst vormde de existentiële gedachte over keuze de schakel tussen vrijheid en identiteit in het leven van Anton. Hij was op zoek naar authenticiteit, maar tegelijk was hij gebonden aan de raadsels van zijn verleden. In Antons zoektocht is dan ook de dynamiek tussen vrijheid en onvrijheid belangrijk geweest. Hierdoor heeft hij leren kiezen voor zijn eigen identiteit. Anton had dus, door én ondanks de omstandigheden zelf keuzevrijheid. Dit is een uitgangspunt dat door het existentialisme kan worden ondersteund. In de roman spelen echter het lot en toeval een rol in de ontmoetingen die plaatsvinden. Enerzijds doordat zij de verhaalinhoudelijke motieven van Mulisch verhullen, anderzijds doordat zij ruimte bieden voor Antons ambigue houding ten opzichte van de feiten over de aanslag. In het existentialisme kan er echter geen sprake zijn van vooraf beschikte omstandigheden die de mens bepalen. Determinisme is de grond voor inauthenticiteit. Toch wordt Anton, ondanks zijn eigen keuzes, voor een groot deel bepaald door de situatie waarin hij verkeert.

Ten tweede kon aan de hand van de existentialistische tegenstelling tussen het 'ik' en de ander Antons ambigue houding tot de mensen om zich heen begrepen worden. In het proces van volwassen worden en het leren omgaan met zijn verleden heeft hij ander mensen nodig. Tegelijkertijd wil hij zich ontworstelen aan hun invloed. Daarom begint hij bij de meeste ontmoetingen met tegenzin het gesprek. De confrontatie met de ander leidt bij Anton echter niet tot maatschappelijke of politieke daden. Zijn verhaal past dan ook niet binnen het existentialistische ideaal van de maatschappelijk betrokken mens die verantwoordelijkheid neemt voor de wereld om hem heen. Daarnaast vindt er in *De Aanslag* geen ontwikkeling plaats van het verleden naar de toekomst, maar is het veeleer een verhaal dat zich naar het verleden toe ontwikkelt. Aan het einde wordt namelijk een aantal motieven en gebeurtenissen duidelijk die het verhaal rond de aanslag completeren. In existentialistische literatuur, zoals de fictie van Sartre, ontwikkelen de gebeurtenissen zich vaak door veranderingen in de persoon heen tot een betere toekomst. In het einde van *De Aanslag* ligt wel de suggestie voor een hoopvolle toekomst, maar dit wordt niet geëxpliciteerd.

Als laatste bleek dat in *De Aanslag* verschillende visies op waarheid en schuld tentoongespreid worden. Waarheid blijkt, in overeenstemming met het existentialisme, een subjectief begrip dat gemeten moet worden aan mensen. Uit Antons ontmoetingen met anderen blijkt dat een groot deel van de waarheid ligt besloten in de perceptie van mensen. De personages in *De Aanslag* ervaren dit echter niet zelf. Zij vertrouwen wel op een vaststaande waarheid waardoor zij hun daden kunnen rechtvaardigen. Tegelijkertijd maken zij nauwelijks consequent het verschil tussen goed en kwaad. Ze kiezen afhankelijk van de situatie wat zij beschouwen als goed of kwaad en zij ondersteunen daarmee de idee dat ook goed en kwaad subjectief zijn. Volgens het existentialisme bestaat het verschil tussen deze abstracte begrippen namelijk uit het nemen van de verantwoordelijkheid voor je eigen leven, oftewel kiezen in vrijheid. Toch laat ook deze gedachtegang vragen onbeantwoord. Wie is er uiteindelijk schuldig? Gebeurtenissen hebben immers op een bepaalde manier plaatsgevonden, dus zou er ook iemand aangewezen kunnen worden als diegene die de gebeurtenissen in gang heeft gezet. De vraag die hier, volgens de roman, echter bij hoort is, zoals Mulisch zich afvroeg: 'Beoordeel je iemand op de motieven of op de gevolgen van wat

hij doet?’¹⁶⁸ De motieven van mensen zijn niet altijd bekend en de gevolgen zijn niet in een rechte lijn herleidbaar tot personen. Daarom blijft het moeilijk de schuldvraag te beantwoorden. Net als in de existentialistische literatuur van Camus beantwoordt deze roman de vraag met de absurde werkelijkheid, gelach en onzinnig woorden. De roman geeft geen antwoord op de waarheids- en schuldvragen, maar laat wel zien hoe gecompliceerd de werkelijkheid is.

Uit de genoemde bevindingen blijkt dat *De Aanslag* niet zo radicaal is als het existentialisme. Op een aantal punten is de visie van de roman genuanceerder dan de filosofie. Dit heeft enerzijds te maken met het feit dat de filosofie richtlijnen bevat voor een bepaalde levensstijl. Hoewel het existentialisme wordt gezien als een filosofie die dicht bij het leven, zet het zijn ideeën extremer neer zodat er een duidelijk verschil bestaat tussen het ideaal en het leven zelf. In de roman draait het verhaal echter om een menselijk personage dat tussen verschillende uitersten bestaat en dus over het algemeen niet leeft in de gestelde uitersten.

Anderzijds is de roman van een periode die volgde op de tijd waarin het existentialisme opbloeide. De Tweede Wereldoorlog was, op het moment dat Mulisch *De Aanslag* schreef, langer geleden dan toen Sartre en andere existentialistische denkers hun ideeën uiteenzetten. Net na de Tweede Wereldoorlog was de daadkrachtige filosofie van het existentialisme nodig om mensen aan te zetten tot handelen, tot vooruit kijken en de oorlog achter zich te laten. In de jaren '80 van de vorige eeuw was er weer ruimte om achterom te kijken naar de periode van de Tweede Wereldoorlog om te leren van dat deel van de geschiedenis.

Het filosofische en literaire kader van het existentialisme bleek dus een goed uitgangspunt om de verhoudingen en aannames in *De Aanslag* naar voren te brengen. Ik hoop dat door deze analyse duidelijk is geworden dat *De Aanslag* op een diepgaande manier menselijke thema's aansnijdt. Daarom wil ik, in navolging van De Rover, besluiten met een uitspraak van de schrijver zelf: 'De kwaliteit van een roman schuilt nooit in het navertelbare verhaal, maar in het onnavertelbare, dat met het verhaal gedaan is.'¹⁶⁹

¹⁶⁸ Over *De aanslag van Harry Mulisch*, 92.

¹⁶⁹ Over *De aanslag van Harry Mulisch*, 135.

Bronnen

Artikelen (toegang via Universiteit Utrecht of lidmaatschap website)

Graham N. Forst, "Shall We Talk about Light?" In: *Modern Language Studies*, 1994. p. 47-53. Te vinden op: [http://www.jstor.org.proxy.library.uu.nl/sici?origin=utrecht&sici=0047-7729\(199423\)24:4%3c47:WTALF%3e2.0.CO](http://www.jstor.org.proxy.library.uu.nl/sici?origin=utrecht&sici=0047-7729(199423)24:4%3c47:WTALF%3e2.0.CO) (laatst bezocht: 21-07-2011).

Henry W. Nordmeyer, "An Existentialist Approach to Literature." In: *The Modern Language Journal*, 1949. p. 583-593.

Te vinden op: [http://www.jstor.org.proxy.library.uu.nl/sici?origin=utrecht&sici=0026-7902\(194912\)33:8<583:AEATL>2.0.CO](http://www.jstor.org.proxy.library.uu.nl/sici?origin=utrecht&sici=0026-7902(194912)33:8<583:AEATL>2.0.CO) (laatst bezocht: 21-07-2011).

Robert C. Solomon, "Pessimism vs. Existentialism." In: *Chronicle of Higher Education*, 2007, p. B5. Te vinden op:

<http://web.ebscohost.com.proxy.library.uu.nl/ehost/detail?vid=3&hid=105&sid=9542a092-0491-420b-8f20-31e3cfcdea9%40sessionmgr115&bdata=JnNpdGU9ZWZwhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=afh&AN=23897126> (laatst bezocht: 21-07-2011).

Nicholas Spice, "Ashes." In: *London Review of Books*, 1985. p. 16-17.

Na aanmelding te vinden op: <http://www.lrb.co.uk/v07/n22/nicholas-spice/ashes> (laatst bezocht: 21-07-2011).

"Existentialism." In: *Columbia Electronic Encyclopedia*, 2010. p. 1. Te vinden op:

<http://web.ebscohost.com.proxy.library.uu.nl/ehost/detail?vid=2&hid=105&sid=569a4eff-d5f4-4473-890b-d424d81ae604%40sessionmgr111&bdata=JnNpdGU9ZWZwhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=afh&AN=39005714> (laatst bezocht: 21-07-2011).

Boeken

Frans C. De Rover, *over De Aanslag van Harry Mulisch*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1985.

Hans van Stralen, *Beschreven keuzes*. Leuven, Apeldoorn: Garant, 1996.

Harry Mulisch, *De Aanslag*. Amsterdam: Uitgeverij de Bezige Bij, 1986. [1982].

Dictionary of existentialism, (ed. Haim Gordon). Westport: Greenwood Press, 1999.

Recensies

Arjan Peters, "Interview Harry Mulisch (2007): 'Nederland is niet in mij geboren.'" In: *De Volkskrant*. Te vinden op <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/3966/Harry-Mulisch/article/detail/1041524/2010/10/31/Interview-Harry-Mulisch-2007-Nederland-is-niet-in-mij-geboren.dhtml> (laatst bezocht: 14-07-2011).

Daan Stoffelsen, "Niet op zoek naar de schuldigen." Te vinden op

<http://www.recensieweb.nl/recensie/2152/Niet+op+zoek+naar+de+schuldigen.html> (laatst bezocht: 14-07-2011).

John Gross. In *The New York Times*. Te vinden op: <http://www.complete-review.com/reviews/mulischh/assault.htm> (laatst bezocht: 13-07-2011).

Overig

Gerdi Verbeet, Toespraak Voorzitter Tweede Kamer bij de Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam, 4 mei 2011. Te vinden op:

http://www.tweedekamer.nl/images/Toespraak_Voorzitter_Gerdi_Verbeet_Nationale_Dodenherdenking_op_de_Dam_4_mei_118-220062.pdf (laatst bezocht 14-07-2011).